

УДК 327(4/9)

Н. Жұмабай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nurbaqyt@mail.ru

Қытай Халық Республикасында қазақ диаспорасының қалыптасуы

Мақалада қазіргі Қытай халық республикасында өмір сүріп жатқан қазақ диаспорасының қалай қалыптасқандығы тарихи дерек көздерін негіз ете отырып қарастырылады. Сонымен қатар, қазақ диаспораның қалыптасу үрдісіндегі тарихи кезеңдер мен маңызды уақиғалар хақында талдау жасалады.

Түйін сөздер: Қытай халық республикасы, қазақ диаспорасы, Чиң патышалығы,

Н. Жұмабай

Формирование казахской диаспоры в Китайской Народной Республике

В данной статье рассматривается процесс формирования казахской диаспоры, проживающей на территории современной Китайской Народной Республики, на основе исторических документальных источников. Наряду с этим, проводится анализ исторических этапов и важных событий в процессе формирования казахской диаспоры.

Ключевые слова: Китайская Народная Республика, Казахская диаспора, династия Цин

N. Zhumabay

The formation of Kazakh diaspora in China

The article is dealing with the formation of Kazakh diaspora in China based on historical data and analyzing the historical stages and important events in that forming process.

Key words: People's Republic of China, Kazakh diaspora, Qing dynasty

Қытай Халық Республикасындағы қазақтардың жалпы жан саны 3 миллионнан астам, негізінен Шыңжаң ұйғыр автономиясының солтүстік бөлігіне, яғни солтүстік Шыңжаңның Тянь-шан тау сілемдері мен Алтай тау сілемдері арасындағы кең байтақ өңір мен Жоңғар ойпатының жағалауына орналасқан.

Солтүстік Шыңжаң аймағындағы Іле Қазақ автономиялы облысында қазақтар жиі орналасқан. Бұндағы қазақтар жан саны 979343 болып Шыңжаң қазақтары жалпы жан санының 96,4% құрайды. Алтай аймағындағы қазақтар жан саны ең көп, жалпы жан санының 51,39% құрайды. Тарбағатай аймағындағы қазақтар 24,2%, Іле аймағындағы қазақтар 20% құрайды. Шығыс Шыңжаң аймағында Санжы дүңген автономиялы облысы мен Үрімші аймағындағы қазақтар жан саны жалпы қазақ жан санының 13,55%, Құмыл аймағындағы қазақтар 3,46% құрайды. Оңтүстік Шыңжаң аймағында қазақтар аз

орналасқан. Хотан, Қашқар, Ақсу аймағындағы қазақтар жалпы қазақ жан санының 0,01% құрайды. Шыңжаң ұйғыр автономиясының басқа аймақтардағы қазақтар жан саны, Гансу провинциясында 2963 адам, Чинхай провинциясында 407 адам, Пекин қаласында 4000 адам, Хынан провинциясында 4805 адам, Гуандунда 4602 адам бар. Фуижиян провинциясында қазақтардың жан саны ең аз [1].

Шыңжаңдағы қазақтар жан санының орналасуы қала, қалашық, ауыл бойынша жоғарлайды. Қаладағы қазақ жан саны жалпы жан санының 28,3%, қалашық жан саны 43,11%, ауыл жан саны 53,8% ұстайды.

Қазақ ұлтын құраған байырғы ру-тайпалардың көбі Моңғол үстіртінде және оның оңтүстік батыс өңірлерінде, Алтай және Тянь-шан тауларының баурайларында дүниеге келген және сонда өсіп-өнген. Алайда тарихи себептердің салдарынан олар ілгерінді-кейінді

шығыстан батысқа қарай ығысып отырған. Сол ығысудың соңғысы жоңғарлар күшейген дәуірде болды. Бірақ жоңғарлар қазақтарды өз жұртынан бүкілдей ығыстырып жібере алған жоқ, қазақтарды өздеріне толық бағындырып билеген де емес. Сондықтан жоңғарлар мен қазақтар арасындағы жер мен елдің билік таласы жоңғар хандығы жойылғанға дейін жалғасып келді. Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін Абылай хан қазақтың ұлттық мемлекеттік кеңістігін қалыптастыруды өзінің ең жоғары саяси мақсаты қатарында қарастырған болатын[2]. Сондықтан ол Чиң патшалығының жоңғарлардың аяқ басқан жерлері маған қарасты болады дегеніне келісе қоймады.

Чиң патшалығы Тарбағатай сяқты қазақтың ежелгі ата мекенін өз райымен бермейтіндігіне көзі жеткізген соң, ол қазақ шаруаларын шығысқа біртіндеп көшіру арқылы ол өңірлерге қонстануды жөн көрді. Ол орта жүз бен ұлы жүздің шығыста жатқан руларының шығысқа қарай жылжып көшу қозғалысын бастайды. Шығысқа жылжып көшкен қазақ рулары бірден Чиң патшалығының өздері белгілеп қойған шекара қарауыл обаларының төңірегіне барып қоныстанды, тіпті одан да ары асып барып мал баққандар да болды. Бірақ оларды Чиң патшалығының шекара қорғаныс әскерлері қуғындап кері қайтарып тұрды. Алайда қазақ малшылары олардың шекара қарауылдарының сыртқы жағын төңіректен көшіп-қонып жұрып, қапысын тауып қайтадан қарауылдан ары асып өтіп барып орын тебуге тырысады, олардың қарамағындағы кейбір таулы өңірлерге қоныстанып қала беретін болды. Сонымен шығысқа жылжып көше бастаған қазақ шаруаларының қатары күн сайын көбеймесе азайған жоқ. Жапон тарихшысы Сагуштору: "мейлі қандай дегенде де, Лепсі өзені өңірі қазақтардың жайылымдық өрісі. Сондықтан олардың жылжып көшіп онда барулары таңғаларлық жай емес" деп есептейді. Ол өзінің кешенді зерттеуінде, "Қазақтардың Чиң патшалығына қойған жер талабы орындалмағанымен, Қазақ малшылары шынында Тарбағатайдың шекара өңірінен Қаратал өзеніне дейінгі жайылымды йеленгендігі рас. Іле өзенінің солтүстігінен бастап Балқаш көлінің оңтүстік жағалауы өңірлері де қазақтардың жайылым жеріне айналды. Осынау үлкен аумақ жоңғар хандығы

кезіндегі ұлы жүз қазақтарының жайылым жері болатын"-деген қорытынды жасалған[3]. Тарихи шындық солай болғандықтан, жоңғарлар құлдырай бастаған кезден бастап, ұлы жүз рулары ол өңірлерге қайта орала бастаған болатын. Бұл деректер қазақ даласының шығысына Чиң патшалығының шекара шеңберінің түскендігі және қазақ малшыларының ол шекараны қусыра қоныстанғандығын, сондай-ақ қазақ шаруалары мен Чиң патшалығының әскерлерінің жерге таласқан жағдай қалыптасқандығын айқын байқауға болады.

1871 жылы Чиң патшалығының әскерлері Ілені басып алады. Бұған сылтау болған Іледегі ұйғұрлардың басшысы Алақан сұлтанның Ресейге қарсы көтеріліс жасап қашып келген Албан руының басшысы Тазабек ұстап беруден бас тартуы еді. Бұл кезде Іледе 110 мыңдай халық бар еді, бұның ішінде тараншы ұйғұрлар 60 мыңға жуық, албан, суан руларын негіз еткен қазақтар 20 мыңнан асатын, моңғолдар 24 мың болған, қалғаны: дүңген, ханьзу, сібе, қырғыз, манчжур қатарлы ұлттар. Ілені басып алғаннан кейін бұл өңірдегі бұрынғы басқару тәртібі жойылып, оның орынына Қазақстан мен орта азияға қолданған Ресейдің басқару тәртібі енгізілді. Іле аймағындағы әр ұлт халқы патша үкіметінің отарлық үстемдігіне төзе алмай, басқа жақтарға қоныс аударуға мәжбүр болды[4]. 1770 жылдардан бастап Жәнібек батырдың бастауында Алтайға орала бастаған Абақ керейлер 100 жылға жуық уақыт тыныш өмір өткізді. Бұл кезде Алтай орталыққа төте қарап тұрды.

1862-1877 жылдардағы Шыңжаңдағы диқандар көтерілісі, Яқұпбек уақиғасы және патышалық Ресей үкіметінің әскерлерінің Ілені басып алуы салдарынан көшпелі қазақтардың Үрімші, Құлжа, Шәуешек қалаларындағы базар мен сауда-саттық байланысы үзіліп қалды. Оған қоса сол кезде Бор батыр бастаған дүңгендердің көтерілісі болды. Бұл солтүстік Шыңжаңдағы соғыс аласапырандары қазақтардың іргесін қатты шайқалытты. Олар жайырдағы моңғолдармен қазіргі Толы, Шағантоғай өңірін мекендеген найманның қызы руын шабындыға ұшыратты. Қызайлар соғыс жаугершілігінен үркіп еренқабырғаға дейін шығып кетті. Бұлар кеткеннен кейін Алтайдан керей ішінде жантекейдің барқы руынан темір, бұғыбай, мұқы, атантайынан топай бастаған 400 отбасы керейлер мен мырты, мауқара бастаған ескі уақтар Майлы -жәйырды

мекендеді. Келесі жылы Атантай Саудабаи, Жастабан Есет бастаған 300 отбасы көшіп келді, бұларға терістанбалы Дүйсенбінің ауылы еріп келді. 1883 жылы қызайлардан 3 мың отбасы Ілеге келіп қоныстанды. 1884 жылы Жәке бй бастаған 1000 отбасыдан артық меркіттер Жеменейге көшіп келді. Сол жылы Шыңжаң өлке болып құрылды.

Чиң патшалығының ақырғы кездерінде қазақтар феодалдық қанау мен ауыр алман-салықтың салмағына шыдай алмады, оған қоса қуаңшылық, қар апаты, жұт апатына ұшырап отырды, әсіресе Алтай аймағында ерекше ауыр болды. Олар қолындағы малдарынан айырылып кедейленген шаруалар көшпелі аудандардан егіншілік аудандарына көшіп келіп, байларға жалданды, тасқазу, көмір қазу қатарлы жұмыстарға жалданды. 1904 жылдары Алтай аймағындағы қазақтардың жартысы ғана қалды, қалғаны Санжы, Баркөл, Үрімші өңірлеріне көшіп кеткен, тіпті, Чиңхайға және Тибетке барған[5]. 1903 жылы Чиң патшалығы үкіметі қазақтардың басқа жерлерге көшіп кетуіне тиым салынсын деген, бірақ бұл қазақтардың қоныс аударуын тоса алмаған. Бөке бастаған қазақтар алман-салықтан бас тартып Гансу, Чиңхай өңіріне барған, олардың бір бөлегі Тибетке барған.

ҚХР дағы доңыз жылғы революция қазақтар арасында бұрынғы Ежен үкіметінің шен-шекпенін алған феодалдардың ықпалын әлсыретті. Қазақ шаруалары оларға салық төлеуден бас тартты, кіші ұлықтардың үлкен ұлықтарға бағынбауы және қарсылық көрсетуі үнемі туылып отырды. Ауыр алман-салықтан бас тартқан қазақ шаруалары жапа – тармағай басқа жақтарға ауып жатты. Әсіресе егіншілік біршама дамыған Шиху, Сауан, Санжы аймағының аудандарына көшіп кетіп жатты. 1913 жылы Алтайдан алман -салықтан бас тартқан қалы бастаған 300 түтін қазақ шаруалары алман жинай келген шабармандарды байлап алып Құтыби, Манас аудандарына көшіп кеткен. Қазіргі Көктоғай, Шіңгіл аудандарын мекендеген Буратай, Бақырай, Қалел, Жапарлар бастаған қазақтар Шонжы, Мори, Баркөл аудандарына ауып барған. 1919 жылы Толы ауданынан Түсіп бастаған барқы, қарақас руларынан 300 түтін Сауан, Манас өңіріне барған. 20 ғасырдың басында Ресейге қарасты қазақтар Шыңжаңға көшіп отырды. Санақ мәліметтерге қарағанда Ілеге келгендердің өзі 6 мыңдай адам болған. 1914

жылы екі ел үкіметі кеңесіп: « он екінші жылы жирмасыншы шілдеден бұрын Қытай жеріне көшіп өтіп қайтпай қалған қазақтар Қытай еліне қарасты болады, Ресей азаматы есептелмейді » деп келісімге келді[6].

1916 жылғы Жетісудағы көтеріліс жанышталғаннан кейін 300 мыңдай қазақтар Шыңжаңға қашып өтті, бұлардың Ілеге келгендері 100 мың, Тарбағатайға келгендері 8 мыңдай болды, бұдан басқа Алтайға келгендерде болды. Кейін бұлардың көпшілігі еліне қайтты да, аз бөлімі қалып қойып мекендеп қалды.

1919 жылдан 1920 жылға дейінгі аралықта ақ бандылардың талан-таражы мен қысымынан қашқан Ресей қазақтары қытайға өтіп кетіп жатты. Осы жылдарда «темір мешін» деп аталған жұт болып, мал шаруашылары «ақ сүйек » болып жұтады. Оның үстіне аласапыран соғыс жағыдайынан сауда-саттық тоқтап, қымбатшылық асқынып, халық қатты күйзелді, қазақ халқы бұл жылды «темір мешін жұты», «ақ орыс апаты» деп атады.

1934-1935 жылдардан бастап ұлттардың ана тілінде мектептер ашылды, және газет, журналдар шыға бастады. Бұрын қазақ арасында ескіше мектептер ғана болушы еді, олар көбінесе дінни оқу оқытатын және тұрақсыз еді. 1934 жылдан бастап қазақ ішінде жаңа мектептер ашылды, орта есеппен әрбір ауылда (100 үйде) бірден мектеп болды. Оны халық өз күшімен ашты, бұл мектептер қазақ тілінде оқытатын осызаманғы мектептер еді. Оқулықтар негізінен кеңес одағында шыққан қазақ тіліндегі оқулықтар болды, оқытушылар кеңестен оқып келген мұғалімдер және Үрімші, Алтай, Тарбағатайда ашылған мұғалімдер тарбиелейтін мектептерде және қурыстарда дайындалған мұғалімдер еді. Оқушылар көп жерлерде жатаққа жатып оқыды. Бұл мектептерге солтүстік Шыңжаңның аймақ-аудандарында құрылған қазақ-қырғыз мәдени-ағарту ұйымдары басшылық етіп отырды. Аз ғана жылдар ішінде қазақтар арасында қазақ бастауыш мектептер едауір көбейді. Іле аймағында 38 мектеп, 3000 оқушысы болды, Алтайда 26 мектеп болып 2000 оқушы оқыды, Тарбағатайда 15 мектеп болып 1200 оқушы оқыды. Жиыны 79 мектеп болып 6200 оқушысы бар еді.

Осы дауірде Шәуешек, Дөрбілжін, Алтай тағы басқа қалалардың, аудан қалашықтарының тұрғындарының басым көбі қазақтар

болды. Олар ұсақ қолөнермен, арбакештікпен, алыпсатарлықпен шұғылданды. Үрімші маңындағы Тутұнхы темір зауотында, Алтайдағы алтын қазатын кендерде, Майтау мұнай кенінде, Үрімші, Іле тас жолында, мойкада, қатынас-тасымалда, баспа завоттарында, ормантоғайда мыңдаған қазақ жұмысшылар болды. Қазақ кедейлері егіншілік аудандарға барып жалданба жұмыс істеді, сөйтіп қазақтар арасында жұмысшы табы туылып қалыптаса бастады.

Қытайдағы Қазақ диаспорасының қалыптасуы XVI ғасыр мен XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ-Жоңғар соғысына тікелей байланысты болды. Жоңғарлардың басқыншылық шабуылы барысында қазақтар Жетісу, Тарбағатай аймақтарындағы шұрайлы жайылымдарының едауір бөлігінен айырылып қалды. Мұның өзі ұлы жүз бен орта жүз қазақтарының бұрыннан дәстүрлі қалыптасқан көші-қон бағыттарының бұзылуына әкелді[7].

Қытай мен Жоңғар және Қазақ пен Жоңғар арасындағы соғыстар барысында Жоңғар мемлекеті тарих сахнасынан кетті. Қазақтар өздерінің байырғы дәстүрлі мал жайылымы жерлерін қайтарып алуға тырысты. Бірақ жоңғарлардың көзін жойған негізгі жеңімпаз ретінде Қытай

үкіметі қазақтардың ондай талабын қабыл алмады. Жоңғар хандығының орнына Қытайда «Шыңжаң» (жаңа өлке мағынасында) атты аймақ құрылды.

XX ғасырдың соңғы кезінде Қытайда 100 мыңға жуық Қазақ тұрды. Бұдан кейінгі жылдардағы халықтың қоныс аудару үрдісі барысында ондағы қазақтардың саны арта түсті. Қазақтардың Қытай шекарасына үдере қоныс аударуының басты себебі патша үкіметінің жергілікті халықтың қолындағы құнарлы жерлерін тартып алуы болды. Сонымен 1911 жылы Қытайдағы қазақтардың жалпы саны 225 мыңға жетті. Ресейден Қытайға 1911 жылға дейін өткен қазақтардың барлығы да 1914 жылы Қытайдың қол астына өтіп, Қытай азаматтығын алды. Өзгелері ел аумағынан күштеп шығарылды. 1916 жылғы ұлт азаттық көтеріліс кезінде патшалық үкіметтің қуғындауына төзе алмаған 300 мыңға жуық қазақ Қытайға өтіп кетті. Сондықтан Қытай Халық Республикасында Қазақ диаспорасы ұзақ уақыттық тарихи үдерстер бастан кешіруді өткеріп, нәтижесінде, қазіргі таңдағы географиялық аймақтарда өмір сүріп жатқан қазақ диаспорасын қалыптастырды..

Әдебиеттер

- 1 中华人民共和国国家统计局. 2011年第六次全国人口普查主要数据公报. 北京., 2011. –115页.
- 2 Нығымет Мыңжани. Қазақтың қысқаша тарихы. Пекин, 1987. –80б
- 3 纳比坚. 穆罕默德汗, 何星亮. 哈萨克族简史. 北京: 民族出版社, 2008. –60-71页.
- 4 黄凤祥, 谭传位. 我国的散杂居少数民族概况. 民族团结. 北京: 民族出版社, 2000. – № 3 – 90-94页.
- 5 郑成加, 胡那皮亚. 新疆哈萨克族迁徙史. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1993. – 80-82页.
- 6 董永茂, 房若愚. 中国民族人口. 新疆卷之哈萨克族人口. 北京: 中国人口出版社, 2004. –№4 –189-195页.
- 7 房若愚. 新疆哈萨克族人口规模变迁及分布. 新疆大学学报. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 2005. – №4– vol.33

References

- 1 China National Bureau of Statistics. National census data// Beijing. - 2011-115
- 2 Nygymet Myngzhan. Brief history of Kazakh// Beijing. -1987-110.
- 3 纳比坚. 穆罕默德汗, 何星亮. 哈萨克族简史. 北京: 民族出版社, 2008. –60-71页.
- 4 黄凤祥, 谭传位. 我国的散杂居少数民族概况. 民族团结. 北京: 民族出版社, 2000. – № 3 – 90-94页.
- 5 郑成加, 胡那皮亚. 新疆哈萨克族迁徙史. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1993. – 80-82页.
- 6 董永茂, 房若愚. 中国民族人口. 新疆卷之哈萨克族人口. 北京: 中国人口出版社, 2004. –№4 –189-195页.
- 7 房若愚. 新疆哈萨克族人口规模变迁及分布. 新疆大学学报. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 2005. – №4– vol.33